

ДОСТОЕВСКИ — ГЕНИЯТ НА СЪМНЕНИЕТО (Разговор с проф. Борис Бурсов)

СЕРГЕЙ РАЙКОВ

Фьодор Михайлович Достоевски — изумителният майстор на словото, когото са наричали „болния гений“, „мрачния гений“, „ненадеждния гений“ и който сам изповядва, че се вълнува от съдбата не на „една десета“, а на „девет десети“ от човечеството, че търси царството на мисълта и светлината“, вярвайки, че красотата ще спаси света — остава и до днес загадка, изпитание и предизвикателство към търсещия човешки дух. . .

Едно представяне на писател от такъв ранг в ново издание не би могло да бъде обикновен библиографски факт. То е истинско прераждане на гениалния творец в нов културен контекст — и начало на друг диалог между него и хората на новото време. Новото дванадесеттомно издание на събраните съчинения на Достоевски, подготвяно от издателство „Народна култура“, бе добрият повод, от който тръгна разговорът с проф. Борис Иванович Бурсов (автор на въстъпителната студия към изданието) — един крупен литературовед, чиято книга „Личността на Достоевски“ претърпя две руски издания, предизвика оживени дискусии в съветския литературен печат, а сега се превежда и на български език.

Не би могло да бъде иначе — диалогът с явлението Достоевски не може да започне без поглед към неговата личност. Защото тази личност е толкова сложна и многопластова, че мощното ѝ излъчване прониква през всеки, който се докосне до необятните пространства на този творчески свят — мрачен като космоса и блестящ като мисълта на гения, онзи гений, който не намери общ език със своята епоха, но с когото всяка епоха ще търси общ език — нашата като че ли особено настойчиво. . .

— Да, Достоевски сега е гений номер едно, що се отнася до интереса към него. Не искам да кажа, че той е над всички други гении, това въобще е трудно да се измери — характерът на неговото творчество е такъв, че в течение на почти цяло столетие към него има най-голям интерес — и у нас, и зад граница. Разбира се, българският читател ще получи в новото издание един по-цялостен, по-достоверен Достоевски, въпреки че да се преведе правилно Достоевски е много трудно — той е писател, трудно преводим на който и да било език, но може би да се преведе на език, родствен с руския, е особено трудно. Много са сходните думи, но те невинаги означават едно и също, а и структурата на езика се отличава твърде съществено. Да кажем, „Записки из подполья“ — това заглавие не може да се преведе достатъчно точно, на български то звучи като „Записки от подземиято“, което, разбира се, съвсем не е същото. . . То е психологическо, това заглавие, вече самото то говори за сложността на задачата, която си поставя Достоевски. Или друго съчинение — „Подросток“. Оказва се, че в българския език няма точно съответстваща дума, романът се превежда като „Юноша“. Това е твърде неточно. У Достоевски думата „подросток“ е многозначна и многосмислена — тя не само сочи възрастта на героя Аркадий Долгорукий, но насочва към неговия характер, към неговия ум, настроения, към неговото духовно и психологическо състояние. „Подросток“ в руски език означава още неоформил се човек, а юношата — това е вече оформен човек. „Юношъ“ на Л. Толстой също се превежда като „Младост“. Но нали Толстой се е канел да напише четвърта част на автобиографичната си трилогия „Детство, отрочество, юность“ и четвъртата част е трябвало да се

нарича „Молодост“! Как би било преведено заглавието тогава? Ето какви сложности възникват. . .

— Разбира се, заглавието на творбата има не само обозначителни функции, то е обобщение, своеобразен символ на идеите в нея. Но при творци от ранга на Достоевски сложност не е само преводът на заглавията — къде-къде по-сложен, вече на друго ниво, е „преводът“ на самите идеи, творчески концепции и автентичен смислов „ореол“ на творбата от едно време в друго, т. е. от езика на едни социални и културни условия и оценъчни критерии — на езика на новото време. Към това се прибавя раздвоената личност на Достоевски, отразена във всяка негова творба. „Аз съм рожба на века, рожба на неверието и съмнението“ — казвал самият той. . .

В книгата си „Личността на Достоевски“ писах тъкмо за това и Вие ми напомнихте точно тези думи, че Достоевски не намира общ език с епохата, такъв език, който би позволил на хората от тази епоха в пълна мяра да разберат неговия гений. Но защо се е случило така. . . Случило се е така затова, защото Достоевски е избрал някакъв особен зрителен ъгъл към човека и към времето, който у неговите съвременници не е предизвикал, тъй да се каже, особено съчувствие, и не ги е настроил на съгласие с него. Епохата, разбира се, е била съвсем не такава, каквата сега преживяваме. В неговата епоха най-популярни, тъй да се каже, „властители на мислите“, са били Толстой — седем години по-млад от него, и Тургенев — три години по-възрастен. Защото това е било време на мъчително преодоляване, на резки промени в обществения живот на Русия, голям прелом, и затова, от една страна, литературата се е обръщала към историческите проблеми, за да покаже с какви огромни сили е разполагал руският народ, как той е умее да създаде своята велика държава и велика национална култура. И това на първо място е направил Толстой — и в своите разкази за войната, в „Севастополски разкази“ и особено в романите си — на първо място „Война и мир“, показвайки как в своя подвиг руският народ е извил величието на своя дух, разкрил е големи перспективи за своето бъдеще. Ето това прави Толстой и героят на Толстой е човек, неспокоен във висша степен, у когото преобладават алтруистичните начала, поривът за служене на хората. Основен проблем за героя на Толстой е да изпълни някакъв свой дълг пред другите хора, толкова повече, че героят на Толстой е от висшия слой на руското общество, той е съзнавал своята вина пред трудовия народ и е искал да изкупи тази вина, разбрал е, че народът е прав дори във враждебното си отношение към това съсловие, към което е принадлежал самият Толстой и неговите герои. Така че Толстой е търсел тези пътища за сближаване на неговия герой с народа, търсел е пътища за преустройство на съзнанието му, за ориентирване на съзнанието у своя герой към народа и народното съзнание — като критерий за оценка на собственото му съзнание. Затова Толстой е станал „патриарх“ не само за писателите, но и проповедник, духовен вожд. Що се отнася до Тургенев, то една от главните задачи, които той е решавал и е решил — това е изобразяването на прогресивния руски човек, приближаващ се към революционния тип съзнание, търсещ прогресивни идеали — това започва, да речем, от Рудин и завършва с Нежданов, през всичките му романи. А преди това в „Записки на ловеша“ той е показал великолепна картина на руския народ, на угнетението на селската маса. Така че Тургенев също се оказал „съзвучен със своята епоха“. А Достоевски си избрал за герой човека, принадлежащ, както той казва, към „случайно семейство“, към семейство без големи традиции, по правило небогат, нуждаещ се човек — Разкольников например. Той си е избрал за герои такъв род хора, започвайки с Макар Девушкин и завършвайки, да кажем, с Иван Карамазов — при всичките разлики между тях, това все пак са хора в известен смисъл от един порядък. Защото и Карамазов — макар и дворянин, но това е разорил се дворянин, това също в известен смисъл е „случайно семейство“. Толкова повече към него принадлежи Аркадий Долгорукий в „Юноша“. Така че у Достоевски е имало „крен“ на тази страна, такъв тип човек е избрал той за свой герой. И ако Толстой и Тургенев даже в основното са имали съмнения при всичкото им съмнение във възможностите за такова коренно преустройство на руския обществен и държавен строй, което да съответствува на интересите на масите, даже и да са имали такива съмнения, все пак положителните начала са преобладавали. А Достоевски е писател повече съмняващ се, отколкото вярващ — един от неговите герои казва, изразявайки собствената му мисъл, че „ако аз вярвам, то аз не вярвам, че вярвам, а ако не вярвам — то не вярвам, че не вярвам“. Достоевски е отдал цялото си

внимание на самата човешка природа. Още като осемнайсетгодишен юноша, учейки в Петербургското инженерно училище, като узнава за смъртта на баща си, Достоевски пише в писмо до своя брат, че „човекът е тайна и ако цял живот разгадаваш тази тайна, то няма да съжаляваш, че напразно си загубил времето си. Аз ще се заема с разгадаването на тази тайна, защото искам да бъда човек.“ Така че Достоевски подложил на изпитание самата човешка природа. Той винаги е говорил за хората, за това, колко трудно се изграждат отношенията помежду им, и колкото близки са те, толкова тези отношения стават по-трудни, и че у човека има алтруистично и егоистично начало. Защо нарекох книгата си „Личността на Достоевски“ — защото основната тема на Достоевски е изграждането на човешката личност, определянето, грубо казано, на нейните права, правата, с които човек е надарен от самата своя природа. Ето основната тема на Достоевски, главната тайна, която той разгадава у човека. Това започва с „Бедни хора“ и „Двойник“, после преминава през участието на Достоевски в кръжока на петрашевци, както знаете, каторгата, в началото на писателския си път е бил близък и с Белински, приел е от него основни идеи, сам казал, че Белински го е обърнал в своята вяра. А после той през цялото време подлагал на изпитания тази вяра, съмнявал се в нея — дали е така просто за човека да усвои тази вяра и да я претвори на дело, толкова лесно ли е това? И се изяснявало, че това е извънредно сложно. Човекът е така устроен, смята Достоевски, че за него е извънредно сложно да установи хармонични отношения с всички останали хора. Размишлявайки над своеобразието на Пушкин, Толстой и Достоевски, някъде бях казал, че Достоевски — това е самоутвърждаването на личността; неговият човек през цялото време не знае какво положение да заеме, какви цели да има и към какви идеали да се стреми. Това е именно проблемът за самоутвърждаването на личността. Толстой — това е самоусъвършенстването на личността, Толстой не се съмнява в човешката природа. Толстой търси пътищата, по които човек би могъл да осъществи своите високи идеали. Той не се съмнява в способността на човека да се приобщи към своите идеали, друг е въпросът, как ще ги осъществи. А Достоевски дори и не знае, т. е. той проверява способен ли е въобще човекът да се приобщи към тези високи идеали, способен ли е той да ги превърне в нещо органично за себе си. А що се отнася до Пушкин, Пушкин — това е самоосъществяването на човешката личност. За Пушкин личността на човека е несъмнена и в своите достойнства, и в своите недостатъци. Защото за разлика от Достоевски той не се е съмнявал, че човекът е способен да извърши велики дела. Но за разлика от Толстой Пушкин смятал, че човекът никога няма да достигне съвършенство, природата на човека е несъвършена по своето назначение, човекът никога няма да стане съвършен. Защото главната задача на човека не е утвърждаването на човека в този свят, както пишел Достоевски, той вече Е, той принадлежи на този свят; и не самоусъвършенстването, както мислел Толстой, понеже съвършенството е невъзможно, човешката природа е сама по себе си несъвършена — ако човекът би могъл да бъде съвършен, той би станал светец, а светецът вече не е човек, той няма вече какво да прави на земята; главната задача на човека е в самоосъществяването. А Достоевски е бил обезпокоен от тревога за човека, за това, как той ще се утвърди в този свят, ще намери ли достойно за себе си дело и ще се окаже ли способен да осъществи това достойно дело. Ето какъв е основният проблем за Достоевски. Но има още нещо, важно за разбирането на това, с какво Достоевски е съзвучен на нашето време. У Достоевски е казано, че в историята има всичко освен едно. Освен благоразумие. Цялата история е построена върху неблагоразумието. А времето на Достоевски е искало благоразумните, то е търсело благоразумни решения. И не може да се каже, ние не можем да кажем, че тези решения са били неплодотворни — те са били много плодотворни, но тъкмо по тази причина Достоевски се оказал несъзвучен със своята епоха. Чернишевски, да кажем, привеждал теорията за разумния егоизъм. Тя се заключава в това — прави винаги добро на хората, в това си заинтересован преди всичко ти. Защо си заинтересован — защото ако ти правиш добро на другите, и те ще ти правят добро и ще се възцари всеобщо добро. . . Достоевски е поставял по-дълбоко въпроса за природата на човека и е смятал, че ако човек би постъпвал по такъв начин, той би изглеждал като таблицата за умножение, той би правил онова, което му е изгодно. А човекът често върши онова, което съвсем не му е изгодно! Достоевски иска да покаже, че човекът може да направи не онова, което му диктуват обстоятелствата, задълженията, не това, което ще му донесе полза, а това, което ще покаже неговата самостоятелност, неговата способност да решава само-

стоятелно, да желае, тъй да се каже. Но когато Достоевски каза, че в историята има всичко освен разум, това не означава, че той въобще отрича на човека възможността да постъпва разумно, съвсем не означава! Той е смятал, че у човека е твърде голямо влечението към дела, които в крайна сметка носят вреда — и на него самия, и на всички хора. Но нали пак Достоевски изпя химн на Дон Кихот — къде по-неблагоуразумни постъпки от тези на Дон Кихот, но това са благородни постъпки. Ако в епохата на Достоевски той съзнателно е търсел общ език с епохата, то нашата епоха вече сама търси общ език с Достоевски. Не в този смисъл, че ние искаме да живеем по закона на Достоевски, а в смисъл, че искаме да погледнем на света откъм този ъгъл, от който е гледал на него Достоевски. И само това ще помогне на съвременния свят да съхрани себе си. Когато припомнат думите на Достоевски, че красотата ще спаси света, това не трябва да се тълкува в смисъл, че наличието на най-големите шедьоври на изкуството, литературата, творчеството на великите писатели ще удържи човечеството от неблагоуразумни постъпки, които биха го довели до самоунищожение. Не. Достоевски не е само това. У човека се таи също тъй неизменното, неизтребимо влечение към доброто и красотата, към възвишеното. Ето Достоевски казва: да речем, човек е видял Аполон Белведерски, на млади години е стоял там пет минути, после са минали двадесет години, този човек става възрастен и ето той извършва някакъв голям подвиг — кой може да каже, че за този подвиг не е изиграло роля това, че той е видял някога Аполон Белведерски? Ето това влечение към красотата, подбуждано от Достоевски, е най-главното въпреки цялата мрачност на света, нарисувана от него.

— Борис Иванович, Вие споменахте, че въпросът за самоутвърждаването на личността е особено важен за Достоевски. Но пътищата, по които Достоевски води героите си, проверявайки възможностите за това самоутвърждаване, и до днес будят смут у тълкувателите на такива творби, да кажем, като „Записки от подземнието“, „Бесове“, дневниците... Известно е, че още на времето Добролюбов е поставял под съмнение даже гениалността на Достоевски, Михайловски ѝ придавал „известно служебно значение“, противоречиви са дори оценките на М. Горьки... Днес гениалността на Достоевски е несъмнена и все пак противоречията „белите петна“ в трактовката на творчеството му съществуват и днес. Една от причините може би е в онова разделение между „земното“ и „духовното“ начало, което прави още Мережковски в книгата си за Толстой и Достоевски — разделение, което в различни форми живее и до днес. Как бихте обяснили, доколкото е възможно, тези противоречия?

— Едно от основните, аз бих казал, „ключово“ произведение на Достоевски е тъкмо „Записки от подземнието“. Там е изобразен, както знаете, млад човек — той в много неща напомня самия Достоевски в неговата младост. Писмата на Достоевски до баща му подсказват колко много лични неща е вложил той у този герой. Героят на тази творба в течение на много десетилетия, може би и досега, като правило се тълкува неправилно. Той се тълкува като някакво зло насекомо, преизпълнено с ненавист към хората. В действителност не е така. Има един съвършено класически, колосален пример — това, което героят пише за себе си, явно има сходство с Достоевски, с младия Достоевски, когато той още се учел в юнкерското училище и често писал писма на баща си, молейки да му изпрати пари. Парите — това е един от страшните проблеми на Достоевски от ранни години до края на живота му, такъв е този проблем и в неговите произведения. В журналиния вариант на моята книга, от който за съжаление нямакво зло отпаднаха впоследствие, първата част се наричаше „Двойничеството“, втората — „Пари и вдъхновение“ и третата — „Непрактичният човек“. За разлика, да кажем, от героя на Толстой — много практичен, защото пред него винаги има конкретна задача, която той решава. Даже Оленин, още повече да кажем Левин в „Ана Каренина“, или Пиер Безухов, Андрей Болконски — пред тях винаги има практическа задача. Героите на Достоевски никога нямат определена задача. Неговият герой, тъй да се каже, всеки час променя своите задачи, мени настроянията си... Та ето, в тия писма Достоевски иска от баща си пари, макар неголяма сума, и ето в какво е главната причина — аз трябва да пия чай, нямам пари даже за чай, тук всички мои другари пият чай, трябва и аз — макар заради престижа, не за себе си, а за да видят те, че съм не по-зле от другите... Това е въпрос на престиж, въпросът за каприза — каприз във философския смисъл: „аз така искам, това е моята воля, аз правя това не защото някой ми е заповядал или защото това е целесъобразно, не, аз искам! А може би — ето, тук строят някакъв кристален дворец, а аз от

каприз ще взема да го стъпча с крак — защото аз така искам!“ Ето това като че ли зло начало кара героя на „Записки от подземното“ да каже: „светът ли да пропадне или аз да изпия чаша чай? Аз ще кажа — дайте ми чаша чай, а нека светът пропадне!“ Оттук правеха извод, че героят на Достоевски е човеконенавистник, готов, видите ли, за една чаша чай да прати по дяволите цялото човечество, всички хора. А работата не е в това — той изявява мярата на своето право да бъде човек, а не таблица за умножение. Има ли той право поне на чай или е длъжен да прави само това, което му диктуват — не може да се пресмята какво правиш сега и какво ще правиш след час, а може би след час у теб ще се появи съвсем ново настроение и ти ще вършиш нещо съвършено различно от това, което си предполагал...

— В същност това е, така да се каже, спонтанна съпротива срещу регламентираното мислене, срещу предопределеното съществуване, срещу принудата и насилието над човешката индивидуалност в социалните условия на онова време...

— Именно, но има и още нещо: в същите тези „Записки от подземното“ един от главните моменти е как той отива в публичен дом, намира момиче — там често са се оказвали момичета от бедни, нещастни семейства, които с нищо друго не биха могли да изкарат хляба си и са отивали дори до такова поругание — и той иска да я спаси от това позорно съществуване, тя идва при него, а той вместо спасение — издевателствува над нея! А издевателствува — ето, виждате ли какво се получава! — издевателствува не защото я ненавижда, а защото той не вярва и иска да провери действително ли той иска да помогне на това момиче — нали другите не искат, а с какво той е по-лош или по-добър от другите, може би той се преструва пред себе си или се заблуждава, казвайки си, че иска да помогне на това момиче? Така че той и прозглежда самия себе си, вярва ли той или не вярва, искрен ли е той, или не и какво в края на краищата представлява човекът? В едно писмо Достоевски пише: „ако биха ми предложили да избера между истината и Христос, аз бих избрал Христа“. Работата не е в това, че Достоевски е бил толкова извънредно религиозен човек — а съвършено в друго. Работата е там, че истините могат да бъдат всякакви. Истините могат да бъдат, както е казал Пушкин: „Тъмы низких истин мне дороже нас возвышающий обман“, т. е. истините могат да бъдат низки. Но, да кажем, човек стига до извода, че нищо не може да направи — това истина ли е? — истина, но ниска, унижаваща човека, и тогава човек предпочита пред тази истина, да кажем, не лъжата, но някаква необоснована вяра; в същност Пушкин нарича „обман“ необоснованата, недоказаната вяра. Но така човекът иска да се спаси! Така и Достоевски казва, че предпочита Христос пред истината, той иска да вярва в доброто, в това, че хората могат да намерят по-добър начин да живеят, по-добър начин на самоосъществяване, отколкото този, който им предлагат животът, обстоятелствата. И ето тук възниква много сложният въпрос за природата на характерите у Достоевски — в тях има някаква непредвидимост, те вършат непредвидими постъпки... По повод „Записки от подземното“ бих желал да добавя ето какво още — една от най-забележителните работи върху това произведение принадлежи на много крупния, за съжаление немного популярен изследовател на руската литература Александър Павлович Скафимов. Той написа специална работа върху „Записки от подземното“, това е било още в края на 20-те години. В книгата си аз се съгласявам в известна степен с него, но и в значителна степен оспорвам неговото разбиране за „подмолния“ човек (човекът от „подземното“, според нашия превод — б. м., С. Р.). Според Скафимов се получава така, че Достоевски съчувствувал на своя герой в такава мяра, в каквото сам той е страдал човек и обладаващ някакви добри намерения към другите хора. Но той не му съчувствувал там, където той върши всякакви „неблагоразумни“ постъпки. Героите на Достоевски били характерни със своята неблагообразност — колкото са благообразни героите на Толстой, толкова са неблагообразни героите на Достоевски. А аз твърдя, че това не е така. Ако Достоевски би могъл твърдо да знае и твърдо да реши за себе си какво е хубавото у човека и какво е лошото, той би намерил такъв човек, у когото всичко да е хубаво. А неговият човек тъкмо с това е и интересен, че у него се сплитат всичко. И Достоевски иска да се ориентира в този човек и не само иска сам да се ориентира, но обръща внимание на всички нас ние да се ориентираме в самите себе си, за да не се превъзносиме така високо — ах, ето колко сме добри, а да мислим за себе си трезво, защото у нас има и най-неблаговидни качества, които ние често крием и от самите нас... Ето „Записките...“ затова се и наричат записки от подземното (букв. — от „незаконността“, б. м., С. Р.), защото

те измъкват на бял свят всичко, което човек скрива, таи от себе си. Що се касае до „Бесове“, за тях и досега се водят спорове, които, мисля, никога няма да завършат. Във вашия въпрос се припомня, че критиците — съвременници на Достоевски, невинаги са му признавали даже неговата гениалност — Добролюбов, Михайловски. . . С отношението на Горки всичко е по-сложно, неговото отношение към Достоевски винаги е било извънредно сложно, нееднозначно, той докрай така и не е установил определено отношението си към Достоевски. Той даже често е бил склонен да поставя Тургенев не, да кажем, по-високо от Достоевски, но говорел, че Тургенев има по-голямо значение за народа, за читателите, за Русия, за руската култура, отколкото Достоевски. Толстой наричал Достоевски „ненадежден гений“, който може да отведе човека бог знае къде. Тургенев, разбира се, отстъпва на Достоевски в гениалност, това Толстой великолепно е разбирал, но Тургенев за него е несъмнен гений, той внушава на човека правилни мисли, учи го на всичко добро и прекрасно и т. н., а Достоевски се рови у човека и се докопва бог знае до какво. . . Но това означава, че тъкмо Достоевски познава човека повече от тези, които внушават на хората, че те биха могли спокойно да си живеят и без да се ровят в себе си. . . Що се отнася до Горки — той казвал, че по сила на изобразителност Достоевски е равен само на Шекспир, но това е нездрав, болен гений. Обаче у хората болното начало също присъствува! Даже Пушкин в стихотворението „Признание“ има такива стихове: „Мне не к лицу и не по летам, но узнаю по всем приметам болезнь любви в душе моей“ — даже и любовта нарича болест. . . Достоевски акцентира върху негативните начала у човека. Но аз мисля, че тъкмо това свидетелствува, че Достоевски е вярвал в победата на най-високите начала у човека. Той подлага човека и заставя човека да се подложи на най-големи изпитания, безстрашно да погледне вътре в себе си и трезво да оцени своите възможности — и никога да не се бои от това. Що се касае до „Бесове“, този роман Достоевски е писал много трудно и дълго. Първият вариант е бил писан зад граница, когато той вече е бил женен за Ана Григориевна. Това било пасквил против революционерите. При завършването у дома, боейки се, че ръкописът ще попадне в ръцете на цензурата — Достоевски все пак е бил политически неблагоприятен за правителството, — А. Григориевна за съжаление е унищожила този ръкопис. И после този роман много трудно се удавал на Достоевски — бил е завършен едва когато в романа била въведена фигурата на Ставрогин. Пьотр Степанович Верховенски е главното действащо лице, а главният герой е Ставрогин. Ако Достоевски би се ограничил с Верховенски, би го направил главен герой, от това би излязло пасквил против революционерите. Но романът не е такъв пасквил, в този смисъл, че неговият герой все пак не е революционер. Ставрогин е човек от същия порядък, както Иван Карамазов или Разкольников — т. е. търсещ, той изпитва себе си, своята човешка природа с мярата на злото. Затова Достоевски не е бил приет от епохата, епохата не е намерила общ език с Достоевски, защото това е била епоха, бих казал, на търсения и решения на положителния идеал — назявала революцията в Русия, XIX в. . . А Достоевски вече предчувствувал какво ще се случи с човека по-нататък. . .

— Имате пред вид кризата на хуманизма в XX в., туморите на фашизма. . .

— Да, той не ги е предсказал, но е предчувствувал такава възможност. . . И затова той е въвел този герой, който се е мерел с мярата на извършеното зло. Зашто съмняващият се в човешката природа човек би могъл да извърши само зло. Ето Разкольников убил старичата-лихварка. И е имало план Разкольников да завърши живота си със самоубийство, да не понесе този товар. Соня Мармеладова му помага да преживее, да изстрада това, и Достоевски обещава бъдещ живот за Разкольников. За Ставрогин бъдещ живот няма, възможност за надежда на бъдещ живот няма — престъплението, което извършва Ставрогин, превишава мярата на възможното, границата, отвъд която човекът престава да бъде човек, за него не остава място на земята, затова той унищожава себе си. Понякога говорят за „Бесове“, желайки сякаш да спасят репутацията на този роман за нашето време, че Достоевски е изобразил лошите революционери и затова романът не трябва да се смята за антиреволюционен. Тези, които говорят така, искат или не искат, предполагат, че Достоевски би могъл да изобрази и добрите революционери. Но Достоевски не би могъл да изобрази добри революционери, той не си ги е представял, не е допускал, че може да има добри революционери и затова все пак центърът на романа се е преместил от този проблем. Собствено революцията — тя си остава, но романът

се е изместил в това русло, в което Достоевски се движи през цялото време, започвайки от „Записки от подземнието“.

— Искам отново да Ви върна за малко към разделението „Толстой или Достоевски“ — освен като противостоене между „земното“ и „духовното“ начало, това разделение, на друго ниво, се прави между национално и общочовешко. Достоевски се ползва със славата на „по-общочовешки“ писател, а националното е сякаш в сянка — в същото време интересно е да се види защо все пак Достоевски говори много и на Изтока, и на Запада, ако разбираме тези понятия не в тясно географски смисъл, а в смисъл на два различно формирани исторически типа култура?

— Разбира се, аз не мога да се впусна в подробности, но ще приведа един-два случая, за да изясня мисълта си. Що се касае до Изтока — аз бих припомнил филма на японския режисьор Акира Курасава, направен по романа на Достоевски „Идиот“. В този филм действието се развива в съвременна, следвоенна Япония. Вместо да се изобразява Русия, Петербург от 60-те години, всичко е пренесено в 50-те години на нашия век. Отначало се съмнявах, но когато видях филма, убедих се, че се е получило нещо извънредно интересно. Те са погледнали на самите себе си с очите на Достоевски. И са видели у себе си нещо много важно — че въпреки всичко това страшно, което има у човека, у човека е заложена идеята за братството. Чрез великия писател те са съумели да видят своя народ. Западният свят също иска да се ориентира в себе си с помощта на Достоевски — ето кое е важно! Важно е, че ние искаме — нашият съвременен свят иска — да се ориентираме в себе си с помощта на Достоевски. Ето кое е изключително важно! Да кажем, ето този проблем, проблема Толстой или Достоевски, той се преодолява у някои писатели. Томас Ман съединява в творчеството си началата на Достоевски и началата на Толстой. Той самият казваше, че дълго време е отдавал предпочитанията си на Толстой, а после някак незабележимо за самия него и сякаш против волята му у него се пробужда началото на Достоевски. И тези две начала се съединяват — ако вземем например романа „Доктор Фаустус“, там, разбира се, „присъствието“ на Достоевски е огромно. При все това Т. Ман си остава епически писател, а епическото начало идва и от Толстой. Бихме могли да посочим и съвременните американски писатели, макар и не от такъв мащаб, да кажем Ирвинг Шоу — у него също има това начало, тази безпорядъчен, разкъсан, разбъркан свят, например в романа „Богат — беден“ има много от Достоевски, макар в самия роман той да назовава не Достоевски, а Толстой и очевидно мисли, че пише по-толстовски, но той в значителна степен е под влиянието на Достоевски. Та ето, тази схема, която е била набелязана още от Страхов, а после особено силно в книгката на Мережковски „Толстой и Достоевски“, тя като че ли се преодолява, но, от друга страна, продължава да напътява за себе си. И в наши трудове, и в работите на чужди автори. Аз два пъти се срещам с Алберт Моравия, той ми говореше, че Толстой е по-национален писател, а Достоевски е по-общочовешки писател. С такова разбиране съм се срещал и тук, в България. Тези мнения аз мога да разбера, но не мога да приема. Не бива, защото какво значи национално и какво значи общочовешко начало? Националното — това е определено постижение на един народ, но нали всеки народ е част от човечеството и колкото по-дълбоко е разкрито националното начало, толкова повече е общочовешкото у този писател. Но у Достоевски, разбира се, има по-пряко обръщение към общочовешкото, по-скоро към общофилософските, общоисторическите проблеми. Така че те и двамата оказват влияние върху съвременния роман. Може би в известен смисъл блюдото на везните в днешно време се накланя към страната на Достоевски, защото ние действително живеем в такова време, което търси глобални решения, докато Толстой някак си избягва злободневността, острите политически проблеми. Достоевски винаги е посрещал лице в лице тези животрентящи въпроси. Някои изследователи изпадат в противоположната крайност в сравнение с Мережковски, със Страхов и главно със себе си. Не тъй отдавна пишяха за Достоевски, че това е реакционен писател, че това е монархически писател, че това е гениален писател, но, виж, идеите му са за нас съвършено неприемливи. Горки казваше, че по сила на изобразителност Достоевски се равнява с Шекспир, но че той би предпочел съветските писатели да подражават не на болния гений на Достоевски, а на здравия гений на Пушкин. Но да се предпие — също е невъзможно! В края на краищата писателите — сами искат това или не — самото време и самите обстоятелства им диктуват избора на

„наставници“. Но ето сега у нас правят от Достоевски пророк, един вид той е прозрял всичко, прозрял е този свят, който ние сега строим. Това е безсмислица. Нищо, разбира се, от това, което става в наше време в нашето общество, той не би могъл да прозре. Какво стана с хората — това да! Ето това той е прозрял, а това, което става в обществото — всеки нещо е прозрял, нали не можем да извърлим от сметката Толстой или Данте. . . Така че тази схема, че Достоевски е пророк и е предвидил какво ще се случи с нас, това, разбира се, е несериозно и достойно за порицание и отрицание. Защото то означава да се излезе от правилния път за разбирането на Достоевски и на самите себе си. Та нали Достоевски не ни е предписвал закони за съществуване. . .

— Когато казахте, че в наше време възникват като че ли се наклоняват към Достоевски, Вие в същност изпреварихте с отговора си въпроса ми за влиянието на Достоевски върху съвременния роман, по-точно върху съвременното романоносно мислене. И понеже с това вече навлязохме в територията на романовата специфика, нека се спрем за малко върху въпроса за реализма в романите на Достоевски. Достоевски нарича своя реализъм „фантастичен“. В изследването си Вие използвате и друг термин — „polemичен“ реализъм. Бихте ли се спрели върху същността на тези определения. . .

— Откъде у Достоевски се появява понятието „фантастичен реализъм“? Какво представлява фантастичният реализъм? Фантастичният реализъм не е нещо свръхестествено, отвъдно, или въобще нещо непонятно. Той е в най-обикновеното, най-деличното, което става фантастично дотолкова, доколкото се извършва от човека без всякакви очевидни причини. Ето в „Дневник на писателя“ Корнилова иска да убие, тя би могла да убие, би могла и да не убие, и това, че тя е убила — това е фантастично. Каква е тук причината, няма достатъчни мотиви! Мотивите на постъпките, които вършат героите на Достоевски, често са минимални или съвсем отсъствуват. Те се таят у самия човек; не в обстоятелствата, които го окръжават, а у самия човек. Разкольников убива старичката-лихварка — това е фантастичен случай, разбира се, но Достоевски допуска, че и такъв случай е възможен. И може би тъкмо такъв невероятен случай разкрива човешката природа повече, отколкото случаите, които се поддават на лесно обяснение. Ето защо казвам, че реализмът на Достоевски може да се нарече и polemичен. Той е в известен смисъл polemичен по отношение на Толстой, на Чернишевски, на Тургенев. . . Достоевски изобразява „нелегалния“ човек. „Нелегалният“ човек — това е човекът, който върши постъпки, неподдаващи се на някакво обяснение и това често са чудовищни постъпки. Например Ставрогин в „Бесове“ се жени за сакатата, при това тя е съвършено ненормална. Случаят е фантастичен. И никой не може да обясни защо той е направил това. А той очевидно го е направил, за да докаже, че е способен всичко да направи, да се реши на най-невъзможна постъпка. Било ли е това или не е било? Реализмът на Достоевски може да се нарече и хипотетичен. Било ли е всичко това — не може нито да се докаже, нито да се отхвърли. У Достоевски винаги съществуват множество варианти за решаване на един и същи проблем. Това е един от най-големите писатели, който лесно се е решавал да преработва своите произведения. Никой не би могъл да застави Толстой да преправи една или друга сцена, да я направи иначе, а не по начина, по който той я е направил. Достоевски охотно — ако е имало нещо — е преработвал по друг начин. Но се получавало същото — т. е. получавал се само друг вариант. Това е поливариантност, инвариантност. . .

— Инвариантност, която той вижда в самата човешка природа — поливариантност, многозначност, „двойничество“, които са за него обект на изследване, основа за характерите на героите му, и най-сетне романостроителен принцип. Тук опираме до един от най-сложните и най-интересни проблеми в творчеството на Достоевски — проблема за характера, за героя. Преодоляването на неистинността у хората, пишите Вие, е обща тема за Достоевски и Толстой. Разликата е в подхода им към нея. . . Толстой сякаш застава своите герои да служат като положителен пример за всички останали хора. Героите на Достоевски, в същност ненавиздайки злото, нерядко стават сякаш възплъщение на злото. И въобще у Достоевски няма герои като романтичните титани на Байрон или Лермонтов, герои, нежелаещи да бъдат играчка дори в ръцете на самия Творец. Напротив, героите на Достоевски са обикновени, делични, дори „малки“ хора, на които обаче „космическото бунтарство“ не е чуждо. Прямо тях болестта често е ключ към разкриване „при пълен реализъм, на човека в човека“. Подобни качества има и у самия Достоевски — този несъмнено „автобиографичен автор“. И все пак Вие казвате: „Достоевски е в истинския смисъл

на думата велика, героична духовна личност“ — и това ще бъде вярно за много от героите му. В какво е това величие, тази героичност, няма ли тук някакво противоречие?

— Аз мисля, че тази героичност на духа у Достоевски, у него самия, не трябва да се разбира като запрограмираност към героичност. Героичността у Достоевски е безбоязненост, безстрашие да се премине през велики изпитания на вярата и духа. Достоевски пише в едно от писмата си, след завършването на „Идиот“, че идеята на „Идиот“ се е провалила. . . А нали в „Идиот“, именно в този роман Достоевски си е поставял задача да създаде образа на прекрасния, положителния човек; той мислел за Дон Кихот, мислел за Пиквик, мислел е даже за самия Исус Христос. . . И ето ви княз Мишкин, своего рода героическа личност. . . Той само такъв би могъл да бъде, какъвто Достоевски го е изобразил. Толстой веднъж казал, че Достоевски е искал да изобрази прекрасния човек, но той не се е решил да го направи здрав човек, а го е показал като болен човек; така да се каже, само когато човек е болен, той може да бъде прекрасен, а ето, здравия човек Достоевски не се решава да изобрази като положителен. Но ние, от друга страна, сме длъжни да кажем, че Достоевски е съумял да намери именно у болния човек, чрез болестта на човека да извади най-яве неговите прекрасни качества. Но аз мисля, че това движение, което аз наричам героичност, героичност на неговия дух, това е движението през всички противоречия, малко е да се каже противоречия — през всички пропасти, движение към високите идеали. . . Нищо, никакви скверности на човешкия дух не са отблъснали Достоевски от това да види в този човешки дух най-чистото и най-светлото. . . Това е помагало и на него самия да изяви в себе си това героично начало и с това фактически той застава редом със своите съвременници като Толстой, Тургенев, Салтиков-Шчедрин и Некрасов. . . Заради това той трябваше да се обърне бог знае към какви страшни сюжети и ситуации, през които той проведе своя човек, за да разгледа у човека самата му същност. . . Аз мисля, че това е героичността на Достоевски, а не в това, че той е изпълнявал някаква програма. . . Практичните хора си поставят определена програма, но затова пък те не мислят какво ще бъде след тях — „след мен и потопа“ . . . А ние като хора непрактични сме длъжни да помислим! Затова и казвам, че става дума за героизъм на духа човешки, не на делата, а на духа — за Достоевски това е било най-важното у човека — духът, търсенето на човешкото, неговото утвърждаване. . .

— Нека от романите се върнем отново към живота. Още повече, че от живота на самия Достоевски, един „автобиографичен автор“, както вие отбелязвате, може да се научи много и за човека, и за твореца — този живот сам по себе си е един крайно увлекателен, макар и дълбоко трагичен роман. Една от тайните на тази личност и на този роман са възимотоотношения между Достоевски и Победоносцев. Известно е, че след появата на „Братя Карамазови“ критици и читатели търсят — независимо от действителните намерения на автора — успоредици между Великия инквизитор и К. Победоносцев, между Иван Карамазов и самия Достоевски. Какво е свързвало гения с неговия „наставник“?

— Това, че Достоевски не е могъл да се поддаде на ничие влияние — геният не може да има наставник, освен ако не употребяваме тази дума в ироничен смисъл, — това за мен е свършено несъмнено. Но самият факт на сближаването между Достоевски и Победоносцев, разбира се, заслужава най-голямо внимание и да се ориентиране в техните отношения е много интересно. Но ето кое е важно — Достоевски е бил човек и крайно нетърпим, и безкрайно търпелив. Крайно нетърпим затова, защото е вървял по свой път, мисълта му е била безкрайно изобретателна, освен това на нищо окончателно никога не е могъл да се спре. Това не значи, че не е имал определена линия, но тя е била много рехава, колеблива и тъкмо в това е прелестта на Достоевски — когато четеш, без да получаваши окончателни отговори, та това е прелест! Защото това дава възможност сам да помислиш. Когато предварително ти внушават отговорите — какво по-лошо би могло да има от това? А той никога не дава окончателни отговори. Ето защо чието и да било поучение да постъпи така или иначе е било за него във висша степен противно — той дори сам на себе си не е нареждал, винаги е бил готов да преразгледа своите намерения, своите решения. Но, от друга страна, отнасяйки се по такъв начин към своите собствени решения като към неокончателни, защото нищо окончателно собствено не може да има, той е бил много внимателен към чуждите мнения! Той е бил изключително внимателен към чуждите мнения. И да кажем, той е

спорел безкрайно с Чернишевски, с Добролюбов, но доколкото е вярвал в искреността на техните мнения, дотолкова във висша степен ги е уважавал. Което за Толстой е съвършено невъзможно да се каже! Достоевски, повтарям, е уважавал всяко искрено мнение, от когото и да е идвало, стига да е било искрено. Било то Добролюбов или Чернишевски, било Победоносцев или Мещерски (княз Мещерски — издатели на в. „Гражданин“). Но когато Мещерски се опитал някак да повлияе на Достоевски, Достоевски му написал такива писма!... Достоевски се е интересувал от всякакви хора, хора от различна кройка и с различни мнения. Затова няма нищо страшно, нищо компрометиращо в това, че Достоевски е встъпил в някакъв контакт с Победоносцев. Защото той не се е боял, че ще попадне под влиянието на Победоносцев. И тази изтънчена, префинена йезуитска политика на Победоносцев — тя на самия Достоевски е давала изключителен материал, неслучайно съпоставят Победоносцев с Великия инквизитор. Друг въпрос е, че това, както Вие казвате, не е влизало в намеренията на автора. У Достоевски има повест — „Крокодил“, — която фактически се наслажда, покрива с една история на Чернишевски. Причината не е в намеренията на Достоевски, а в обективната близост на идеята му до тази на Чернишевски — съвпадението е случайно. В такъв смисъл проблемът, за който заговорихме, е имал у нас голямо значение. Още в 1934 г., т. е. преди почти петдесет години, се появяват статията на един от забележителните изследователи на руската литература и в частност на Достоевски, Гросман, статията „Достоевски и правителствените кръгове“ — там се разглежда тъкмо тази история, този проблем за взаимоотношенията на Достоевски с Победоносцев. Но там излизаше така, че романът „Братя Карамазови“ е написан едва ли не по поръчка на императорския двор. В едно интервю от 50-те години бях казал по този повод, че ако такъв роман въобще е могъл да бъде написан по поръчка на императорския двор, то може само, тъй да се каже, да се отдаде дължимото на императорския двор, да му се изрази благодарност за това, че Достоевски е написал такъв роман... Но цялата работа е там, че Достоевски се е движел в тази атмосфера и без движението на тази среда той може би не би написал такъв роман. Или може би някои страни на романа не биха били на тази висота, която са достигнали. Освен това работата е там, че за Достоевски може да има най-различни книги — за него може да има книга, в която преобладава темата за отношенията на Достоевски с различни политически дейци, в това число и крайно реакционни. За Толстой такава книга не може да има. За Достоевски може да се напише, макар той да не е водил донжуановски списък, и книга за любовта — и има такава книга, книгата на Марк Слоним „Трите любви на Достоевски“, от нея просто е невъзможно да се откъснеш! Може да се напише книга за Достоевски — играча, хазартния играч. Защото Достоевски е невъзможен без всичко това. Неговите три любви са страни — първата жена на Достоевски, Мария Дмитриевна, се е отнасяла към него много жестоко. После Аполинярия Суслова — това е една второстепенна писателка, проповедница на идеите на еманципацията в 60-те години, печатала е и някаква повест при Достоевски в неговото „Време“ — между тях започва роман, те пътували заедно, после, след смъртта на Мария Дмитриевна, Достоевски е искал да се ожени за нея, но онази не се съгласила да стане негова жена, защото Достоевски е човек, който не би могъл да не бъде „в тежест“ за жената; Анна Григориевна също често споменавана за това. Е, имало е нещо патологично у него. Но все пак същността не е в неговата патология, а в това, че той във всичко и с всичко прави някакви експерименти, стига до някакви крайности... И ето — за политическите идеи и взаимоотношения на Достоевски ние нямаме истинска книга, боят се да пишат за това, и от Победоносцев се боят, и от монархизма се боят... А в същност, когато Достоевски е писал в дневника си, че светът трябва да бъде наш, че ние сме най-силни — това е много крайно, това е предизвиквало у прогресивните хора от неговата епоха раздражение и много рязък отпор, — но ако се вгледаме сега, повече от сто години след неговата смърт, ще видим, че в същност у Достоевски е преобладавала една идея: Русия да бъде велика. А от кого тя ще бъде направена велика? Вярвал ли е той в монархията? — Той е вярвал само в своята идея, в идеята за човешкото всеединство. И е вярвал в мисията на Русия, че Русия ще изиграе най-важна роля за човешкото всеединство. А въпросът, какво място ще има тук монархията — това в края на краищата е второстепенен въпрос. Така че без отношението на Достоевски към тези проблеми ние не можем да се ориентираме в неговия мироглед. Ето какво бих казал аз по този повод.

— И накрая, Борис Иванович, позволете ми да припомня още едно Ваше признание. „Четането на Достоевски, както аз го разбирам, е свършено особено занимание“. Защо е така?

— Аз чета Достоевски, както може би малцина го четат — т. е. професионално. Смятам, че по отношение на текста — ако вземем просто текста — с Достоевски в руската литература от XIX в. комай никой не може да се сравнява. . . Никакви празнини няма, никакви „общии места“ няма, никакви неоспорими истини няма — и ето това заставя духа човешки да работи. Той не застава постоянно да се обръщам към самия себе си и да си задавам въпроси за това, как живея аз, как мисля, работя. . . Това не е само стил. Ако говоря за Флобер — той пише там по две страници на ден и ако на страниците се среща два пъти една и съща дума, то той непременно иска да избегне това повторение. Достоевски не се е боял от повторенията. Не е вярно, свършено не е вярно, че Достоевски е небрежен. Не е вярно, че Достоевски умишлено е използвал троен език, това е невярно. Достоевски е необичайно красноречив — по красноречие с Достоевски не знам кой би могъл да се сравнява. Но това красноречие като че ли е „антикрасноречие“, проявява се като отрицание на красноречието. Но това отрицание на красноречието се превръща в красноречие, отрицанието на истината се превръща в истина, търсене на истината, отрицанието на доброто се превръща в утвърждаване на доброто. . . Това е игра и неигра; това е изобретателност — нали силата на човешкия дух, мисля, е тъкмо в изключителната изобретателност, не в това да се открие нещо и да се каже: „ето какво намерих аз и на него ще държа“, а неспреставно да се търси! Достоевски изпква още и с това според гениалните писатели, че през цялото му творчество преминават едни и същи проблеми — и той никога не ни омръзва, защото набелязва отново и отново нови и нови ъгли на разглеждане, нови и нови гледни точки. Затова той никога не ме уморява. Ще кажа и това, че все пак много е важно, че Достоевски излиза на български в по-пълно издание и се стараят да го преведат колкото е възможно по-точно — това е огромно дело, защото при неизбежните и много големи загуби все пак към Достоевски ще се обрине грамадна читателска аудитория. Защо казвам „особено четене“ — читател, който е привикнал, който е възпитаван даже с руската литература, даже с Толстой, даже с Тургенев и Гончаров, отначало може да бъде отблъснат от Достоевски. Достоевски може да отблъсне читателя, защото е неизвестно какво иска той въобще да внуши на читателя, от какво иска да го отврати и т. н. — това като че ли никога не е известно. . . Но неговите неочакваности в края на краищата заставят човека да раздвижи мисълта си или, както писа Пастернак: „не позволяй душе лениться“... Ето с това, мисля, един писател може да бъде нещо повече от някой друг — който не позволява на човешката душа да се отпусне в леност. Смятам, че преводното издание ще доближи Достоевски до българския читател — макар и, даже може би съм уверен, че мнозина все пак може би няма да го дочетат докрай. Ето какво още бих добавил към това — Чайковски признавал Достоевски за гениален писател, но колкото и да е парадоксално, намирал, че Достоевски завлавява не повече от десет страници, или там за петдесет — първата част ще напише, а после започва да повтаря. Така е с мнозина — Тургенев казвал по повод на „Престъпление и наказание“, ето първата част е добра, а после Достоевски започва да се рови в себе си — на мнозина е струвало, че това е човъркане. А именно в това ровене и дълбаене е цялата прелест — не в това да ни се поднасят азбучни истини, а в това, че ние намираме тези истини, но изведнъж — изведнъж се убеждаваме, че тези истини съвсем не са това, че това не е злато, а е каква си там „бижутерия“... Той през цялото време ни поразява със своите неочакваности и тези изненади не позволяват на душата да отпадне в леност. . .